

Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος: *επεκτείνοντας τις ερμηνείες*

Επιμέλεια

Νίκος Μαραντζίδης

Ιάκωβος Μιχαηλίδης

Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Πρώτη έκδοση, εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε. • Θεσσαλονίκη 2018

© εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ, 2018

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του Βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

Επιμέλεια έκδοσης: Δήμητρα Ασημακοπούλου

Σελιδοποίηση: Χρήστος Γκουντινάκος

Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε.

Αθήνα: Κιάφας 5 - ΤΚ 10678

τηλ.: 210 3811077 • Fax: 210 3811086

Θεσσαλονίκη: Καμβουνίων 9 - ΤΚ 54621

τηλ.: 2310 256146 • Fax: 2310 256148

www.epikentro.gr • e-mail: epikentro@epikentro.gr

ISBN: 978-960-458-772-8

Ελληνικές απουσίες: η νέα ατζέντα της διεθνούς συνεργασίας και η αποκοπή της Ελλάδας από τον κόσμο, δεκαετίες 1960-1980

Το άρθρο αυτό θα αποτιμήσει το βαθμό προσαρμογής της Ελλάδας στις μεταλλαγές του διεθνούς συστήματος κατά τον ύστερο Ψυχρό Πόλεμο. Έτσι, θα αναφερθεί σε ευρύτερες διεθνείς τάσεις, σε μια εποχή ραγδαία μεταβατική, και ειδικότερα σε μια φάση μετάβασης στη μεταβιομηχανική κοινωνία. Θα υποστηριχθεί ότι ο βαθμός προσαρμογής της χώρας σε αυτές τις εξελίξεις ήταν εκπληκτικά μικρός: η Ελλάδα, με εξαίρεση κάποιες σύντομες παρενθέσεις, δεν αναγνώρισε τις ροπές του διεθνούς συστήματος και έμεινε εγκλωβισμένη σε παρωχημένες αναγνώσεις της υφής και της δυναμικής του. Δεν θα γίνει απόπειρα να απαντηθεί – τουλάχιστον άμεσα – το ερώτημα του κατά πόσον όλα αυτά σχετίζονται με την σημερινή κρίση που διέρχεται η χώρα.

Η επέκταση της ατζέντας του διεθνούς συστήματος: τα «νέα σύνορα»

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 σοβαρότατες αλλαγές άρχισαν να καταγράφονται στο διεθνές σύστημα. Η μεγάλη διεθνής πόλωση της πρώιμης ψυχοπολεμικής περιόδου άρχισε να υποχωρεί, ιδιαίτερα μετά την κρίση της Κούβας, του 1962, που κατέδειξε το μεγάλο κίνδυνο του πυρηνικού πολέμου και άνοιξε το δρόμο για την αναζήτηση της διεθνούς ύφεσης. Αλλά η προοπτική της ύφεσης και η υποχώρηση του άμεσου φόβου για νέο παγκόσμιο πόλεμο έτειναν να μεγιστοποιούν τις φυγόκεντρες τάσεις στους δύο συνασπισμούς. Οι Αμερικανοί αντιμετώπισαν την γκωλλική πρόκληση που κλιμακώθηκε με την αποχώρηση της Γαλλίας από το στρατιωτικό σκέλος του NATO το 1966, και επίσης δοκιμάστηκαν από την αντίδραση των Ευρωπαίων συμμάχων τους και της δικής τους κοινωνίας, για τον πόλεμο του Βιετνάμ.¹ Στην περίπτωση των Σοβιετικών, η σινοσοβιετική ρήξη, η ρουμανική και η αλβανική αποστασιοποίηση (αν και με διαφο-

¹ Βλ., μεταξύ άλλων, James Ellison, *The United States, Britain and the Transatlantic Crisis: Rising to the Gaullist Challenge, 1963-1968*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2007· Andrew Priest, *Kennedy, Johnson and NATO: Britain, America and the Dynamics of Alliance, 1962-68*, Routledge, London, 2006· Frédéric Bozo, *Two Strategies for Europe: De Gaulle, the United States, and the Atlantic Alliance*, Rowman and Littlefield, Lanham, 2001. Για το Βιετνάμ και τις διατλαντικές σχέσεις, το καλύτερο σχετικό έργο είναι το Effie G.H. Pedaliu, «Transatlantic Relations at a Time When “More Flags” Meant “No European Flags”»: The US, Its European Allies and the War in Vietnam, 1964-1974», *International History Review*, 35 (2013), 556-575.

ρετικά χαρακτηριστικά η κάθε μία) και η Άνοιξη της Πράγας αποτέλεσαν μια δέσμη κρίσεων στο εσωτερικό του κομμουνιστικού συνασπισμού.² Παράλληλα, η επιτάχυνση της αποαποικιοποίησης δημιούργησε νέα κενά ισχύος ειδικά στη Νότια Ασία, στη Μεσόγειο και στην Αφρική τα οποία έσπευσαν να καλύψουν οι Σοβιετικοί. Ο Τρίτος Κόσμος διεκδίκησε μια νέα κατανομή των πόρων του πλανήτη, αίτημα που οδήγησε στον διάλογο Βορρά-Νότου στη δεκαετία του 1970.³

Ωστόσο, αλλαγές σημειώνονταν και σε άλλους τομείς. Αυτές είναι που παραπέμπουν στην είσοδο στη μεταβιομηχανική κοινωνία. Αφορούσαν εντελώς νέα πεδία δράσης: ανθρώπινα δικαιώματα, τεχνολογία (που μετάλλασσε και την οικονομική δραστηριότητα και τη σχέση κράτους-πολίτη), το περιβάλλον, τις νομισματικές υποθέσεις, την ενεργειακή κρίση μετά το πρώτο πετρελαϊκό σοκ του 1973. Η επέκταση της διεθνούς συνεργασίας σε αυτά τα πεδία εμφανιζόταν ως αδήριτη αναγκαιότητα, πρώτον επειδή οι ραγδαία αναπτυσσόμενες δυνατότητες της νέας τεχνολογίας υπερέβαιναν τα εθνικά σύνορα, αλλά και επειδή τα εθνικά αυτά σύνορα είχαν πολλαπλασιαστεί λόγω της αποαποικιοποίησης που δημιούργησε πολλά νέα κράτη και έτσι γινόταν απαραίτητη η διεθνής συνεργασία για την αντιμετώπιση των προκλήσεων. Η νέα ατζέντα παρέπεμπε σε μια τάση «παγκοσμιοποίησης» των προβλημάτων. Ο όρος παγκοσμιοποίηση χρησιμοποιήθηκε, μάλιστα, από τους *New York Times* το 1974.⁴ Στη διεθνή βιβλιογραφία, η δεκαετία του 1970 ήδη περιγράφεται ως «the shock of the global».

Το πρώτο πεδίο ήταν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η σημασία τους είχε τονιστεί κατά τον αγώνα εναντίον του ολοκληρωτισμού στη δεκαετία του 1940, και τότε μάλιστα είχαν υιοθετηθεί η Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΟΗΕ, 1948) και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1950). Τώρα όμως, σε μια εποχή κατά την οποία η Δύση είχε απολαύσει μια πρωτόγνωρη ευημερία, το ζήτημα της προστασίας τους ήρθε στο προσκήνιο με εντελώς ξεχωριστή ένταση. Ασφαλώς, το κύριο πεδίο ήταν η κατάσταση των ατομικών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον σοβιετικό κόσμο. Η Sarah Snyder έχει εκπονήσει τη σημαντικότερη σχετική μελέτη, που δείχνει τη σημασία των μη κυβερνητικών οργανώσεων, του κινήματος της *dissidence* στη Σοβιετική Ένωση και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, αλλά και τον

² Βλ., μεταξύ άλλων, Vojtech Mastny και Malcolm Byrne (επιμ.), *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955-1991*, Central European University, Budapest, 2005· Lorenz Luthi, *The Sino-Soviet-Split: Cold War in the Communist World*, Princeton University Press, Princeton, 2008) ειδικά για την εκδήλωση αυτών των τάσεων στα Βαλκάνια, βλ. μεταξύ άλλων, Jordan Baev, «The Warsaw Pact and Southern Tier Conflicts, 1959-1969», στο Mary Ann Heiss και S. Victor Papacosma (επιμ.), *NATO and the Warsaw Pact: Intra-bloc Conflicts*, The Kent State University Press, Kent, Ohio, 2008) 193-205· Laurien Crump, «The Balkan Challenge to the Warsaw Pact, 1960-64», στο Svetozar Rajak, Konstantina Botsiou, Eirini Karamouzi, Evanthis Hazivassiliou (επιμ.), *The Balkans in the Cold War*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2017, 151-171.

³ Βλ. ιδιαίτερα, Odd Arne Westad, *The Global Cold War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

⁴ Daniel J. Sargent, «The United States and Globalization in the 1970s», στο Niall Ferguson, Charles S. Maier, Erez Manela, και Daniel J. Sargent (επιμ.) *The Shock of the Global: the 1970s in Perspective*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2010, 49-64.

ρόλο της Διάσκεψης του Ελσίνκι (και της Τελικής Πράξης του 1975) που έφεραν στο προσκήνιο της διεθνούς πολιτικής το ζήτημα. Μείζονα ρόλο έπαιξε, επίσης, η καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τις φιλοαμερικανικές δικτατορίες της Λατινικής Αμερικής, με κομβική την περίπτωση του πραξικοπήματος του στρατηγού Augusto Pinochet στη Χιλή το 1973, αλλά και οι αμερικανικοί βομβαρδισμοί στην ΝΑ Ασία. Στο ίδιο πλαίσιο λειτούργησαν το σοκ από τον λιμό στον πόλεμο της Μπιάφρα, η κρίση στη Ροδεσία και η κατάσταση στη Νότια Αφρική (που αναδείκνυαν το ζήτημα του ρατσισμού), το αμερικανικό civil rights movement και η ένταση της συζήτησης για τη μνήμη του Ολοκαυτώματος.⁵

Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι στο επίπεδο αυτό, η ελληνική εμπειρία του 1967-74 αποκτούσε διεθνή εμβέλεια: η αναίρεση των βασικών δικαιωμάτων στη χώρα που – κατά το γνωστό αφήγημα – αποτελούσε το «λίκνο της δημοκρατίας», αλλά παράλληλα είχε συμβολικό ρόλο για τη σημασία της «αμερικανικής βοήθειας» στον Ψυχρό Πόλεμο, προκάλεσε σημαντικές αντιδράσεις στις δυτικές κοινωνίες, την σκανδιναβική προσφυγή κατά της Αθήνας στο Συμβούλιο της Ευρώπης και την εκδίωξη της Ελλάδας από τον οργανισμό το 1969.⁶ Εδώ μάλιστα ίσως υπήρχε και μια ιδιοτυπία: οι «απόγονοι του Περικλή» προκαλούσαν, φαίνεται, περισσότερες ευαισθησίες για την καταπάτηση των δικαιωμάτων τους από τους Πορτογάλους, τους Ισπανούς, τους Λατινοαμερικάνους. Μια πολιτιστική διάσταση και μια επίκληση της συνέχειας του ελληνικού πολιτισμού την οποία το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα του 1967-74 καλλιέργησε προσεκτικά και έτσι μεγιστοποίησε τις διεθνείς διαμαρτυρίες για τη χούντα.

Η διεθνής νομισματική αναταραχή – ειδικά μετά την μονομερή αποδέσμευση των ΗΠΑ από το σύστημα του Bretton Woods το 1971 που προκάλεσε μεγάλα προβλήματα στις διατλαντικές σχέσεις – το πρώτο πετρελαϊκό σοκ του 1973, αλλά και η ανάπτυξη των θεσμικών διαδικασιών της ΕΟΚ (που την έφερνε συχνά σε σύγκρουση με μια πιε-

⁵ Από την τεράστια και ραγδαία εξελισσόμενη σχετική βιβλιογραφία, βλ. ιδιαίτερα, Sarah B. Snyder, *Human Rights Activism and the End of the Cold War: a Transnational History of the Helsinki Network*, Cambridge University Press, New York, 2011· Akira Iriye, Petra Goedde και William I. Hitchcock (επιμ.) *The Human Rights Revolution: An International History*, Oxford University Press, New York, 2012· Rosemary Foot, «The Cold War and Human Rights», στο Melvyn P. Leffler και Odd Arne Westad (επιμ.), *The Cambridge History of the Cold War*, τ. 3, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 445-465· Michael Cotey Morgan, «The Seventies and the Rebirth of Human Rights», στο Ferguson, Maier, Manela και Sargent (επιμ.) *The Shock of the Global*, 237-250.

⁶ Βλ. τα έργα της Effie G. H. Pedaliu, «Human Rights and Foreign Policy: Wilson and the Greek Dictators, 1967-1970», *Diplomacy and Statecraft* 18 (2007), 185-214, και ιδίως «Human Rights and International Security: The International Community and the Greek Dictators», *The International History Review*, 38 (2016), 1014-1039· βλ. επίσης, Konstantina Maragkou, «The Wilson Government's Responses to "The Rape of Greek Democracy"», *Journal of Contemporary History*, 45 (2010), 162-180· Χρήστος Χρηστίδης, «Η Ευρώπη έναντι της δικτατορίας των συνταγματαρχών: η περίπτωση της ελληνικής υπόθεσης στο Συμβούλιο της Ευρώπης», στο Παύλος Σούρλας (επιμ.), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας*, Ίδρυμα της Βουλής, Αθήνα, 2016, 405-419.

σμένη αμερικανική οικονομία) αποτέλεσαν επίσης νέο πεδίο διεθνούς δράσης.⁷ Από τη δεκαετία του 1970, οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες χρησιμοποιούσαν πλέον την εμπορική «ήπια» ισχύ τους για να διεισδύσουν σε μια υπερδανεισμένη και πρακτικά χρεωκοπημένη Ανατολική Ευρώπη και να διαρρήξουν το Σιδηρούν Παραπέτασμα.⁸ Τέλος, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, η πιο ιδεολογική και καταγγελτική έναντι της Σοβιετικής Ένωσης στάση της κυβέρνησης Ρέηγκαν προκάλούσε άλλου τύπου εντάσεις με τους Ευρωπαίους συμμάχους της, που επιθυμούσαν να συνεχίσουν την πολιτική της ύφεσης, του εμπορίου με την Ανατολή και της αγοράς σοβιετικού φυσικού αερίου. Στο πλαίσιο αυτό, νέες μορφές διεθνούς διαβούλευσης υιοθετούνταν, κυρίως μέσω της γενίκευσης της μεθόδου της συνόδου κορυφής. Το κλίμα της δυτικής οικονομικής ύφεσης διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην όλη αυτή διαδικασία: υπήρχε έντονη η αίσθηση ότι η αποφυγή των καταστροφικών επιπτώσεων της προηγούμενης κρίσης (το 1929) απαιτούσε άμεση συνεννόηση στο ανώτατο πολιτικό επίπεδο. Οι συναντήσεις των G7 θεσμοθετήθηκαν τότε.⁹ Το ΝΑΤΟ, το οποίο είχε συγκαλέσει έως τότε μια και μοναδική σύνοδο κορυφής το 1957, έκανε τρεις μαζί σε ελάχιστο χρόνο, 1974, 1977 (Λονδίνο), 1978 (Ουάσιγκτον).

Πέρα από τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις νομισματικές/οικονομικές υποθέσεις, από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 νέα πεδία συνεργασίας αναπτύσσονταν ακριβώς λόγω της τεχνολογικής εξέλιξης που καθιστούσε δυνατή την επέκταση της ανθρώπινης δραστηριότητας σε τομείς που κανείς έως τότε δεν φανταζόταν: το διάστημα και οι δορυφόροι (στα τέλη της δεκαετίας του 1960 άρχισαν οι πρώτες – αποτυχημένες – ευρωπαϊκές εκτοξεύσεις που θα οδηγήσουν αργότερα στο επιτυχημένο υπόδειγμα της European Space Agency)· η υφαλοκρηπίδα και το Δίκαιο της Θάλασσας (την οποία ο ελληνικός κόσμος κατάλαβε μόνον μέσω μιας εθνικής διαμάχης με την Τουρκία και όχι ως τεχνολογία αιχμής)· η ωκεανογραφία, τομέας που αναπτυσσόταν από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 αλλά έλαβε μεγάλη ώθηση τώρα· οι κομπιούτερ που σχετιζόνταν με την μετάβαση στην ηλεκτρονική τεχνολογία (αλλά και με τη διάδοση της πληροφορίας, με όλες τις κοινωνικές της επιπτώσεις)· η πυρηνική ενέργεια και οι ειρηνικές της χρήσεις, ειδικά σε συνδυασμό με την ενεργειακή κρίση. Επίσης, η μια εξέλιξη υποβοηθούσε την άλλη: π.χ. οι τεχνολογικές εξελίξεις, ειδικά στους τομείς της πληροφορίας, της επικοι-

⁷ Charles S. Maier, «Malaise»: the Crisis of Capitalism in the 1970s», στο Ferguson, Maier, Manela, και Sargent (επιμ.), *The Shock of the Global*, 25-48· για το τέλος του συστήματος του Bretton Woods και την επίπτωσή του στις διατλαντικές σχέσεις βλ. μεταξύ άλλων, Luke A. Nichter, *Richard Nixon and Europe: the Reshaping of the Postwar Atlantic World*, Cambridge University Press, New York, 2015. Βλ. επίσης Antonio Varsori και Guia Migani (επιμ.), *Europe in the International Arena during the 1970s: Entering a Different World*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2011.

⁸ Βλ., μεταξύ άλλων, το βασικό έργο Angela Romano, «Untying Cold War Knots: the EEC and Eastern Europe in the Long 1970s», *Cold War History*, 14 (2014), 153-173.

⁹ Emmanuel Mourlon-Druol, «Managing from the Top»: Globalisation and the Rise of Regular Summitry, mid-1970s-early 1980s», *Diplomacy and Statecraft*, 23 (2012), 679-703· N. Piers Ludlow, «The Real Years of Europe? US-West European Relations during the Ford Administration», *Journal of Cold War Studies*, 15 (2013), 136-161.

ωνίας και των μεταφορών, υποβοηθούσαν τη διάδοση και διάχυση της ατζέντας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.¹⁰

Το περιβάλλον είναι ένας ακόμη τομέας επιστημονικής διεθνούς συνεργασίας, που σχετίζεται με την τεχνολογική ανάπτυξη και την ανάδυση των νέων αξιακών συστημάτων της μεταβιομηχανικής εποχής.¹¹ Η τεχνολογική πρόοδος αφενός δημιουργούσε το πρόβλημα – δηλαδή μεγιστοποιούσε την μόλυνση του περιβάλλοντος – και αφετέρου προσέφερε τα μέσα για την αντιμετώπισή του. Στο πλαίσιο αυτό, η περιβαλλοντική ευαισθησία μπορούσε να πάρει πολλές ιδεολογικές μορφές. Μπορούσε να γίνει μια έκκληση για αντι-τεχνολογισμό και αντι-μοντερνισμό, με τις επικλήσεις της για μια φανταστική Εδέμ των «αυθεντικών πρωτόγονων» ή «αγνών» αβορίγιων, μια ιδέα που είχε κερδίσει έδαφος μέσα στο πλαίσιο της ιδεολογικής σύγχυσης της δεκαετίας του 1960 στις ριζοσπαστικές νεανικές κοινότητες της Δύσης. Ή, από την άλλη πλευρά, μπορούσε να γίνει ένα διακύβευμα εκσυγχρονισμού, προορισμένο να διαχειριστεί τις εντάσεις μιας ανεπτυγμένης κοινωνίας, χωρίς να προκαλεί τεχνολογικές ή, ακόμη χειρότερα, ιδεολογικές οπισθοδρομήσεις. Στη φάση αυτή, στην περιβαλλοντική ατζέντα περιλαμβάνονταν και κοινωνικά θέματα όπως η κατασκευή και μεγάλη διάδοση νέων μορφών ναρκωτικών, με πρώτη εκδήλωση της τάσης αυτής στον αμερικανικό στρατό στον πόλεμο του Βιετνάμ. Άλλωστε, το Βιετνάμ – ειδικά οι αμερικανικοί βομβαρδισμοί με χημικά που κατέστρεφαν τη βλάστηση – έπαιξε επίσης μεγάλο επικοινωνιακό ρόλο στη σχετική ευαισθητοποίηση.¹² Η περιβαλλοντική διεθνής συνεργασία έλαβε μεγάλη ώθηση με τη σύγκληση της διάσκεψης του ΟΗΕ για το Human Environment στη Στοκχόλμη το 1972, οπότε και εκδηλώθηκαν σε όλη τους την έκταση οι διαφωνίες μεταξύ της Δύσης, που επιζητούσε την περιβαλλοντική προστασία, και του αναπτυσσόμενου Τρίτου Κόσμου (με κύριους εκπροσώπους τη Βραζιλία και την Ινδία) που κατηγόρησαν τον ανεπτυγμένο Βορρά ότι αφού ο ίδιος αναπτύχθηκε βιομηχανικά μολύνοντας το περιβάλ-

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά, Jacob Darwin Hamblin, *Oceanographers and the Cold War: Disciples of Marine Science*, University of Washington Press, Seattle, 2005· του ιδίου, *Poison in the Well: Radioactive Waste in the Oceans at the Dawn of the Nuclear Age*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ, 2008· John Krige, *American Hegemony and the Postwar Reconstruction of Science in Europe*, The MIT Press, Cambridge, Mass, 2006· Morgan, 243· Maier, «Malaise», 45.

¹¹ Από την κολοσιαία σχετική βιβλιογραφία βλ. μεταξύ άλλων, J. R. McNeill, *Something New Under the Sun: an Environmental History of the Twentieth-Century World*, W.W.Norton, New York and London, 2000· J. Brooks Flippen, *Nixon and the Environment*, University of New Mexico Press, Albuquerque, 2000· David Kinkela, *DDT and the American Century: Global Health, Environmental Politics, and the Pesticide that Changed the World*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2011· Matthew Connelly, *Fatal Misconception: the Struggle to Control World Population*, The Belknap Press, Cambridge, Mass., 2008· Thomas Robertson, *The Malthusian Moment: Global Population Growth and the Birth of American Environmentalism*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ, 2012.

¹² Βλ. μεταξύ άλλων, Daniel Weimer, *Seeing Drugs: Modernization, Counterinsurgency, and US Narcotics Control in the Third World, 1969-1976*, The Kent State University Press, Kent, Ohio, 2011· David Zierler, «Against Protocol: Ecocide, Détente, and the Question of Chemical Warfare in Vietnam, 1969-1975», στο J. R. McNeill και Corinna R. Unger (επιμ.), *Environmental Histories of the Cold War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 227-256.

λον, ήθελε τώρα να αναστείλει την ανάπτυξη των άλλων με αφορμή ένα δικό του ιδεολόγημα. Ωστόσο, νέες διεθνείς διεργασίες για το περιβάλλον συγκροτήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1970 στον ΟΟΣΑ, στο Συμβούλιο της Ευρώπης, στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, στο ΝΑΤΟ. Περιβαλλοντική διάσταση υπήρχε στην ΔΑΣΕ (στο Basket II), και το 1979 συνήφθη η σύμβαση περί της Long-Range Transboundary Air Pollution. Η νέα διεθνής συνεργασία σχετιζόταν επίσης με τον σχεδιασμό των πόλεων, το πρόβλημα του θορύβου, τις πρώτες ανησυχίες για την τρύπα του όζοντος (αυτά είναι τα πεδία που επίσης προκαλούσαν τις καναδικές και αμερικανικές ανησυχίες για το Concorde), την κυκλοφορία των οχημάτων, την οδική ασφάλεια, την περιφερειακή ανάπτυξη, την πολιτιστική κληρονομιά και τη συντήρηση των μνημείων.

Η επιστημονική συνεργασία δημιούργησε νευρική κρίση στο διεθνές σύστημα. Δεν αφορούσε θέματα παραδοσιακού «διεθνούς» χαρακτήρα, που ενέπλεκαν τις συνθήκες ατζέντες των διπλωματών. Τα νέα πεδία διεθνούς συνεργασίας διαπερνούσαν την παραδοσιακή «διεθνή σφαίρα» όπως αυτή είχε, επί αιώνες, οριστεί από το μεταβασταλιανό «σύστημα κρατών» της νεότερης εποχής. Αφορούσαν και το διεθνές πεδίο, αλλά και την εσωτερική διακυβέρνηση – ένδειξη ότι στη σύγχρονη εποχή, η διάκριση μεταξύ της «εσωτερικής» και της «εξωτερικής» σφαίρας θάμπωνε με εντυπωσιακό τρόπο. Αυτό σήμαινε ότι η διαχείριση αυτών των προβλημάτων δημιουργούσε μεγάλες δυσκολίες και δυσαρέσκειες στο εσωτερικό των κυβερνητικών μηχανών της δεκαετίας του '70. Απαιτούσε έναν εξαιρετικά δύσκολο συντονισμό των διάφορων υπουργείων (αλλά και της επιστημονικής και επιχειρηματικής κοινότητας) και την προσαρμογή των δημοσίων διοικήσεων στις νέες συνθήκες. Ποτέ πριν η «διπλωματία» δεν είχε κληθεί να χειριστεί τέτοια θέματα. Όπως τόνισε το 1968 το Science and Technology Department του βρετανικού Foreign and Commonwealth Office, ήταν δύσκολο να αντεπεξέλθεις σε τέτοιες πιέσεις με μια διοίκηση που ήταν «basically 19th century».¹³ Η ίδια η δυτική διακυβέρνηση έπρεπε να μετεξελιχθεί και να προσαρμοστεί. Όλα αυτά, τελικά, ήταν ενδεικτικά της έναρξης μιας νέας εποχής, της μεταβιομηχανικής – ή, όπως το θέτει η διεθνής βιβλιογραφία, της «δικής μας νεωτερικότητας».¹⁴

Με άλλα λόγια, η περίοδος του ύστερου Ψυχρού Πολέμου παρέπεμπε στην ανάδυση μιας πολύ πιο περίπλοκης διεθνούς ατζέντας. Φάνηκαν επίσης ορισμένα κακά σημάδια. Ο δυτικός κόσμος προσπαθούσε να προσαρμοστεί στη νέα μεταβιομηχανική εποχή, ο ανατολικός έμενε στάσιμος (τελικά, με μοιραία για τον ίδιο αποτελέσματα), αλλά ο Τρίτος γνώριζε τη διάψευση των αναπτυξιακών του αφηγημάτων με μακροπρόθεσμες συνέπειες. Τα πετρελαϊκά σοκ προκάλεσαν μεν οικονομική κρίση στη Δύση, αλλά πρώτιστα έπληξαν ανεπανόρθωτα τον Τρίτο Κόσμο και ειδικότερα τις φτωχότερες χώρες του. Τούτο είχε και άλλες επιπτώσεις. Ο Τρίτος Κόσμος και το Κίνημα των Αδελφωμάτων ήταν μια προσπάθεια των πρώην αποικιών να δουλέψουν *μέσα από το διεθνές*

¹³ London, The National Archives (TNA), FCO 55/238, Σημείωμα (Thomas), 1 Αυγούστου 1969.

¹⁴ Philippe Chassaigne, *Les années 1970: fin d'un monde et origine de notre modernité*, Armand Colin, Paris, 2008.

σύστημα. Τώρα όμως – με αυξανόμενους ρυθμούς από τη δεκαετία του 1970 – αναδύονταν στον Τρίτο Κόσμο δυνάμεις που πίστευαν ότι αυτό ήταν αδύνατον, και ήταν αποφασισμένες να δουλέψουν *εκτός του συστήματος*.¹⁵ Οι ρίζες του φονταμενταλισμού και της μαζικής τρομοκρατίας εδράζονταν σε αυτή την αίσθηση, αν και η συνειδητοποίηση της σπαρακτικότητας των εξελίξεων έμελλε να καθυστερήσει τουλάχιστον έως τις 11 Σεπτεμβρίου 2001.

Η απύσχα Ελλάδα

Η Ελλάδα είχε αποδειχθεί εκπληκτικά επιτυχής στη διενέργεια μεγάλης έκτασης μεταρρυθμίσεων, ειδικά στον οικονομικό τομέα, κατά τη δεκαετία του 1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Οι εντυπωσιακοί ρυθμοί ανάπτυξης αποτέλεσαν τη βάση για όλες τις επόμενες επιτυχίες της, δηλαδή την εδραίωση της δημοκρατίας και την είσοδο στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες.¹⁶ Επιπλέον, η χώρα υπήρξε πρότυπο μετάβασης στη δημοκρατία το 1974-75 (ομαλά, ολοκληρωμένα, αναίμακτα), προώθησε τη συμφιλίωση με τους Βαλκάνιους κομμουνιστές γείτονές της, και επέτυχε τον μείζονα στόχο της προσχώρησης στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες ως πλήρες μέλος το 1979, έτος κατά το οποίο ο πρωθυπουργός, Κωνσταντίνος Καραμανλής, επισκέφθηκε – πρώτες ανάλογες επισκέψεις Έλληνα ηγέτη – τη Μόσχα και το Πεκίνο.¹⁷ Επομένως, με μια πρώτη ματιά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η χώρα επέτυχε σε μεγάλο βαθμό την προσαρμογή της στο νέο περιβάλλον. Ένα τέτοιο συμπέρασμα, ωστόσο, θα ήταν βεβαιωμένο. Παράλληλες εξελίξεις δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις για την υπονόμευση των εκσυγχρονιστικών προσπαθειών.

Ήδη από τη δεκαετία του 1960, οι ενδείξεις ήταν απογοητευτικές. Ο – σε πρώτη ανάγνωση – εκσυγχρονιστικός λόγος του πρώτου «ανένδοτου αγώνα»,¹⁸ ακολουθήθηκε από την αποτυχία να συγκροτηθεί μια συνεκτική πολιτική, είτε στο Κυπριακό είτε στην ευρωπαϊκή πορεία της χώρας, αλλά ακόμη και στην διαχείριση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων, στις οποίες η Ένωση Κέντρου, πολύ πιο ατλαντικά προσανατολισμένη σε σύ-

¹⁵ Για το ζήτημα των αντισυστημικών αντιδράσεων βλ. μεταξύ άλλων, Evanthis Hatzivassiliou, «The Cold War as a Frontier: the Mediterranean Cleavages and the View from NATO, 1967-1982», *Journal of European Integration History*, 21 (2015), 13-32

¹⁶ Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα, 2001.

¹⁷ Eirini Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War, 1974-1979: the Second Enlargement*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2014· της ίδιας, «Managing the “Helsinki Spirit” in the Balkans: the Greek Initiative for Balkan Co-operation, 1975-1976», *Diplomacy and Statecraft*, 24 (2013), 597-618· Lykourgos Kourkouvelas, «Détente as a Strategy: Greece and the Communist World, 1974-9», *The International History Review*, 35 (2013), 1052-1067· Antigoni-Despoina Poimenidou, «Culture, politique et démocratie: les Grecs à la recherche d'une option européenne, 1929-1982», *Les cahiers Irice*, 12 (2014), 105-117.

¹⁸ Χρήστος Χρηστίδης, *Ανένδοτος Αγώνας, 1961-1963: η Ένωση Κέντρου ενώπιον της ρήξης*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, υπό έκδοση.

γκριση με τις κυβερνήσεις Καραμανλή, απέδιδε τόσο μεγάλη σημασία.¹⁹ Ιδιαίτερα στο Κυπριακό της δεκαετίας του 1960 (ακόμη και στις νεολαιίστικες εκδηλώσεις που ασχολήθηκαν με αυτό), κυριάρχησε ένας σκληρός εθνικιστικός λόγος, ένας φθηνός αντιαμερικανισμός και η θεωρία της συνωμοσίας.²⁰ Ο θρίαμβος του λαϊκισμού χαρακτήρισε τη δεκαετία του 1960, ανέστειλε τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, και τελικά υποβοήθησε, αθέλητα, ακόμη και την επιβολή της δικτατορίας. Και ναι μεν στην πολιτιστική δημιουργία έγιναν πολλά, αλλά αυτό που περιγράφεται ως ελληνική «άνοιξη» της δεκαετίας του 1960 περιλαμβάνει ορισμένες πολύ αμφίσημες εξελίξεις: στο μεν Κέντρο, την επάνοδο σε λογικές και τη ρητορεία του Εθνικού Διχασμού· και στην Αριστερά (παρά τη διάσπασή της) την επέκταση της νεολαιίστικης κομματικοποίησης. Λίγη σχέση είχαν οι εξελίξεις αυτές με προσαρμογή στις διεθνείς τάσεις. Τα νεολαιίστικα κινήματα του «1968» στη Δύση απομακρύνονταν από τον κομματικό λόγο τον οποίο περιφρονούσαν βαθύτατα.²¹ Ωστόσο, παρά τις προσπάθειες να χαραχθούν παραλληλισμοί,²² στην ελληνική περίπτωση ως «άνοιξη» περιγράφουμε την *αντίστροφη* πορεία «ριζοσπαστικοποίησης» από αυτή που ακολούθησε η δυτική νεολαία, δηλαδή την *κομματικοποίηση* του νεολαιίστικου λόγου· ειδικά η Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη ήταν (ή τελικά έγινε) μια *κομματική* οργάνωση. Η παρ' ημίν «άνοιξη» δεν είναι, στην πράξη, συμβατή με το φαινόμενο που παράλληλα αναπτυσσόταν στις δυτικές κοινωνίες – ένα «1968» που ο Ουμπέρτο Έκο, με μεγάλο θάρρος, χαρακτήρισε ως «το μέσον της Επανάστασης, ή τουλάχιστον της πιο εκπληκτικής απομίμησής της που έγινε ποτέ».²³ Με άλλα λόγια, στην ελληνική περίπτωση μπορεί να έχουμε την καρικατούρα μιας καρικατούρας...

Θα ήταν, φυσικά, άσκοπο να αναζητηθεί οποιαδήποτε προσπάθεια προσαρμογής στα διεθνή δεδομένα κατά τα χρόνια της δικτατορίας. Πρώτον επειδή η ίδια η χούντα εκπροσωπούσε κατεξοχήν οπισθοδρομικές αντιλήψεις – μικροαστικές, εθνικιστικές και απομονωτικές – και δεύτερον επειδή δεν ήταν αποδεκτός εταίρος για τις άλλες χώρες. Ενδεικτικά και μόνον αναφέρεται ότι, το 1969, η συμμετοχή της Ελλάδας στο περιβαλλοντικό πρόγραμμα του ΝΑΤΟ, την Committee on the Challenges of Modern Society, αναστάλη μετά από την απειλή των σκανδιναβικών κρατών (που είχαν ήδη προσφύγει

¹⁹ Βλ. μεταξύ άλλων, Evanthis Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War: Frontline State, 1952-1967*, Routledge, London, 2006· του ίδιου, *Ελληνική ευρωπαϊκή πολιτική, 1965-1966: επαναδραστηριοποίηση στο Κοινωνικό πλαίσιο*, Ειδικές Μελέτες του Ιδρύματος Κωνσταντίνου Μητσotάκη, Αθήνα, 2003.

²⁰ Ioannis D. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation: Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-war Greece, 1945-1967*, Ashgate, Aldershot, 2007· του ίδιου, «Ο αλυτρωτισμός στη δεκαετία του '60: η περίπτωση της κινητοποίησης για το Κυπριακό ζήτημα», στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008, 285-306.

²¹ Jeremi Suri, *Power and Protest: Global Revolution and the Rise of Detente*, Harvard University Press, Cambridge, Mass, 2003· Carole Fink, Philipp Gassert και Detlef Junker (επιμ.), *1968: the World Transformed*, Cambridge University Press, New York, 1998.

²² Βλ. σχετικά, Kostis Kornetis, *Children of the Dictatorship: Student Resistance, Cultural Politics and the «Long 1960s» in Greece*, Berghahn Books, New York, 2013.

²³ Ουμπέρτο Έκο, *Το εκκρεμές του Φουκώ*, Γνώση, Αθήνα, 1988, 71.

εναντίον της στο Συμβούλιο της Ευρώπης για την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων) ότι τα ίδια θα αποχωρούσαν εάν μετείχε η χούντα.²⁴ Το 1971, όταν προσεκλήθη από τους Αμερικανούς στην παγκόσμια διάσκεψη για τους σεισμούς στον Άγιο Φραγκίσκο (υπό την αιγίδα του ΝΑΤΟ, και επί θέματος που κατ' εξοχήν ενδιέφερε τη χώρα), η δικτατορία δεν έστειλε αντιπροσωπεία αλλά όρισε ως εκπρόσωπό της τον γενικό πρόξενο στην πόλη, ο οποίος ζήτησε από τους Αμερικανούς βιβλιογραφία για να την παρακολουθήσει, καθώς η Αθήνα δεν του είχε στείλει υλικό...²⁵ Αλλά και γενικότερα, η αποκοπή από τη Δύση λόγω του «παγώματος» της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ και της εκδίωξης της χώρας από το Συμβούλιο της Ευρώπης ήταν εμφανής, και σε αυτές τις συνθήκες ήταν έτσι και αλλιώς δύσκολο η οπισθοδρομικών αντιλήψεων χούντα να κινηθεί σε κατευθύνσεις προσαρμογής.

Τα χρόνια της χούντας ακολούθησε, όμως, μια περίοδος ραγδαίων μεταρρυθμίσεων από την κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και την πρώτη μεταδικτατορική κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας: μια πραγματική «χρυσή εποχή» της ελληνικής μεταρρύθμισης. Έτσι, υιοθετήθηκε ένα νέο Σύνταγμα που προνόησε με εξαιρετικά αποτελεσματικό τρόπο για τα ανθρώπινα δικαιώματα, την ισότητα των δύο φύλων, την θεσμική κατοχύρωση του παρεμβατικού κράτους (δηλαδή τον θεσμικό εκσυγχρονισμό του μοντέλου διακυβέρνησης). Το Σύνταγμα, επιπλέον, άνοιξε το δρόμο για την εφαρμογή μιας συνεκτικής πολιτικής για το περιβάλλον, η οποία άρχισε να αναπτύσσεται με την εφαρμογή του Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθηνών και τα προγράμματα αποκατάστασης μνημείων υπό την εποπτεία του υπουργού Πολιτισμού Κωνσταντίνου Τρυπάνη (μέσω της UNESCO), για να κλιμακωθεί το 1980-81 με την ίδρυση του πρώτου υπουργείου Περιβάλλοντος υπό τον Στέφανο Μάνο. Παράλληλα, επιζητήθηκε η αναμόρφωση του οδικού δικτύου των μεγάλων πόλεων ώστε να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της μόλυνσης της ατμόσφαιρας, ενώ επιχειρήθηκε, ακόμη, η σύνδεση της τουριστικής πολιτικής με τη διεθνή περιβαλλοντική ευαισθησία (π.χ. το πρόγραμμα των παραδοσιακών οικισμών υπό τον ΕΟΤ). Αντίστοιχα, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976 έδωσε μια οριστική λύση στο γλωσσικό ζήτημα και εκσυγχρόνισε τις δομές της Παιδείας.²⁶ Πρωτοβουλίες αναλήφθηκαν και στο διεθνές πεδίο. Για να δοθούν ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα, το 1979 δημιουργήθηκε ειδικό πρόγραμμα της Science Committee του ΝΑΤΟ, το «Science for Stability», που προέβλεπε διαδικασίες για τη μεταφορά τεχνογνωσίας στα λιγότερο ανεπτυγμένα κράτη-μέλη, την Πορτογαλία, την Ελλάδα και την Τουρκία, ώστε «να ενι-

²⁴ Washington, DC, National Archives and Records Administration (στο εξής, NARA), RG 59, Crowe (Oslo) προς State Department, 25 Οκτωβρίου 1969, Central Files 1967-1969, Def 4 NATO, box 1591.

²⁵ NARA, RG 59, Box 3017, Tasca προς State Department, 12 Μαρτίου 1971, Subject Numeric Files 1970-1973, SOC 10 NATO, box 3017.

²⁶ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός: το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Πατάκης, Αθήνα, 2010, 477-534. Ειδικά για το περιβάλλον, βλ. και Κώστας Καρράς, «Περιβάλλον και πολιτισμός: μία στάση ζωής», στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, τόμος Γ', Ίδρυμα «Κ. Γ. Καραμανλής, Αθήνα, 2008, 387-399.

σχύσουν τις επιστημονικές και τεχνολογικές τους υποδομές μέσω της υλοποίησης ειδικών ερευνητικών και αναπτυξιακών προγραμμάτων». Το πρόγραμμα αφορούσε, και για τις τρεις χώρες, την ανάπτυξη εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού, την έρευνα και ανάπτυξη, την εκπαίδευση (συμπεριλαμβανομένων μεταπτυχιακών προγραμμάτων), και ενδεικτικές προτάσεις για προγράμματα στα πεδία της διαχείρισης υδάτων (συμπεριλαμβανομένων των βιομηχανικών λυμάτων, αστικής ύδρευσης, ενέργειας, επεξεργασίας λιγνίτη), ηλιακής ενέργειας, διαχείρισης θαλάσσιων πόρων και προστασίας του θαλάσσιου περιβάλλοντος, ωκεανογραφίας, μόλυνσης της θάλασσας, παραγωγής τροφίμων. Εθνικά προγράμματα για την Ελλάδα θα περιλάμβαναν την ωκεανογραφία «ως βάση για την ανάπτυξη και διαχείριση θαλάσσιων και παράκτιων πόρων», έρευνα και ανάπτυξη υδάτινων πόρων, εκπαίδευση και έρευνα στους κομπιούτερ.²⁷ Επιπλέον, εκμεταλλεύομενη και την εμπειρία της από τα προγράμματα της UNESCO, το 1979 η χώρα πρότεινε να ηγηθεί ενός μεγάλου διεθνούς προγράμματος αποκατάστασης μνημείων μέσω του ΝΑΤΟ.²⁸ Η προσχώρηση στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες δεν ήρθε «μόνη της». Συνοδεύθηκε από μια μεγάλη προσπάθεια ευρύτερης προσαρμογής στον κόσμο, που την ίδια εποχή άλλαζε και μετεξελισσόταν ραγδαία.

Ωστόσο, η κυβερνητική δράση του 1974-81 δεν λείπει όλη την ιστορία. Παράλληλα, νέες τάσεις αναδύονταν στο κοινωνικό επίπεδο – τάσεις που αφορούσαν ίσως τις πιο νέες ηλικίες, αλλά παρέπεμπαν σε μια προϊούσα συντηρητικοποίηση, αποκοπή από τις διεθνείς εξελίξεις και απομόνωση. Τα ελληνικά πανεπιστήμια μετά το 1978 βρέθηκαν σε ένα «διαρκές 1968», που οπωσδήποτε δεν συνέτεινε στην ποιοτική τους αναβάθμιση – η οποία όμως ήταν *conditio sine qua non* για την παρακολούθηση των συναφών διεθνών εξελίξεων. Ένας απλουστευτικός και λαϊκιστικός αντιδυτικισμός κυριάρχησε στις δημόσιες προσλήψεις: τόσο, ώστε η πασίγνωστη δήλωση του Καραμανλή στη Βουλή ότι «ανήκομεν εις την Δύσιν» να προκαλέσει – ακόμη προκαλεί – έντονες αντιδράσεις. Το κλίμα αυτό, που εκδηλώθηκε σε πολλαπλά επίπεδα, μπορεί να αποτυπωθεί σε ένα ενδεικτικό παράδειγμα.

Το 1975, παρουσιάστηκε η ταινία του Θόδωρου Αγγελόπουλου, *Θίασος*. Πρόκειται για μια πραγματικά αριστουργηματική, από αισθητικής άποψης, δημιουργία, η οποία όμως, ως πολιτική παρέμβαση, αναπαράγει όλα τα στερεότυπα της εποχής της, με τρόπο τουλάχιστον αβάσιμο, ακόμη και πραγματολογικά. Μεταξύ των πολλών ανακρίβειών που περιλαμβάνει, εξέχουσα θέση κατέχει η περίφημη σκηνή της αντιπαράθεσης στο νυκτερινό κέντρο, όταν εμφανίζονται να «αναμετρώνται», μέσω των τραγουδιών τους, οι εαμίτες/κομμουνιστές και οι ακροδεξιοί/χίτες. Η σκηνή αποσκοπεί να καταδεί-

²⁷ Βρυξέλλες, NATO Archives (στο εξής, NATO/), CM(79)19, «Statement to the Council by the Science Committee: An Assessment for Future Programme Development», 9 Απριλίου 1979, δημοσιευμένο στο *Science and the Alliance: NATO's Third Dimension*, NATO Archives, Brussels, 2014, 151-162.

²⁸ NATO/AC-274/D103, «Proposal for a CCMS Study on the Conservation/Restoration of Monuments», 6 Απριλίου 1979. AC-274/D127, «Pilot Study on the Conservation/Restoration of Monuments: Progress Report», 16 Ιανουαρίου 1981.

ξει την ηθική ανωτερότητα των κομμουνιστών έναντι των αντιπάλων τους, ωστόσο παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα. Έτσι, εμφανίζονται δύο πλευρές – ακροδεξιοί και κομμουνιστές –, αλλά μεταξύ τους δεν υπάρχουν άλλοι άνθρωποι... Και όμως, με δεδομένο ότι το κόμμα των Χιτών έλαβε ένα αμελητέο εκλογικό ποσοστό το 1946 (έλαβε 1848 ψήφους επί 1.121.696 ψηφισάντων, ποσοστό 0,16%), μεταξύ τους υπήρχε, τουλάχιστον με βάση το αποτέλεσμα των επόμενων εκλογών και κατά τον υπολογισμό του Ηλία Νικολακόπουλου, το 75% του ελληνικού λαού.²⁹ Η σύνθλιψη των μετριοπαθών μεταξύ των άκρων κατά τον εμφύλιο πόλεμο,³⁰ δηλαδή μια από τις πιο καταστροφικές επιπτώσεις του, νομιμοποιείται με αυτή τη σκηνή... Το επιχείρημα είναι περίπου ότι η Αριστερά είχε καλύτερα τραγούδια και έτσι τεκμηριώνεται η ηθική υπεροχή της – θέση την οποία μάλιστα αναπαρήγε το 1982, κατά τη συζήτηση στη Βουλή για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, ο Κωνσταντίνος Λουλές, βουλευτής του ΚΚΕ (κάνοντας και λάθος για το ποια ήταν τα «τραγούδια της Δεξιάς».)³¹ Επιπλέον όμως, η σκηνή του *Θιάσου* περιλαμβάνει ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο: στο τέλος της, οι κομμουνιστές επικρατούν συντριπτικά των αντιπάλων τους, τραγουδώντας ένα ~~τζαζ~~ κομμάτι, σκωπτικό για τον Βρετανό στρατηγό Ronald Scobie. Το πρόβλημα, βέβαια, είναι ότι το ΕΑΜ *απέρριπτε* την τζαζ, μουσικό είδος που προσέλκυε την προοδευτική *αστική* αντίσταση, η οποία (και) για τούτο κατηγορείτο από την Αριστερά ως παρακμιακή...³² Ο μοντερνισμός της τζαζ είναι μια καλή ιδέα, αλλά η σκηνή είναι ανακριβής επειδή τον αποδίδει σε αυτούς που τον *απέρριπταν* με φανατισμό... Η σκηνή αποτυγχάνει να «επαναλάβει» την αντίστοιχη, πραγματικά συγκινητική (και *έντιμη*) μουσική αντιπαράθεση στην περίφημη ταινία *Casablanca*, μεταξύ των Γερμανών αξιωματικών που τραγουδούν το «Wacht am Rhein» και των υπολοίπων που ψάλλουν την Μασσαλιώτιδα. Αντίστοιχη εντυπωσιακή σκηνή περιεχόταν στη γνωστή ταινία *Zulu* του 1964, όπου οι 100 Βρετανοί υπερασπιστές του Rorke's Drift αντιμετωπίζουν τις τελετουργικές ψαλμωδίες των χιλιάδων Ζουλού τραγουδώντας μια μάλλον αλλοιωμένη εκδοχή του διάσημου κομματιού «Men of Harlech».³³ Αλλά οι δημιουργοί εκείνοι δεν έβαλαν τους Γερμανούς να τραγουδούν τη Μασσαλιώτιδα ή τους Ζουλού το «Men of Harlech», και στο *Θιάσο* η σκηνή είναι απλώς απλοϊκή, παραμένοντας πραγματολογικά ανακριβής. Αυτή είναι μια πολύ ενδεικτική αποτύπωση της κατάστασης σε επίπεδο πολιτικής κουλτούρας στα μέσα της δεκαετίας

²⁹ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα, 2001, 77-84.

³⁰ Παύλος Ν. Τζεργιάς, «Οι φιλελεύθεροι στην Ελλάδα και ο εμφύλιος πόλεμος: Ανάμεσα στα μέτωπα;», στο *Ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα, 1991, 89-109.

³¹ Κ. Λουλές, *Πρακτικά Βουλής*, περίοδος Γ' (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), σύνοδος Α', συνεδρίαση Κ', σσ. 647-650.

³² Πέτρος Στ. Μακρής-Στάκος, *Κίτσος Μαλτέζος: ο αγαπημένος των θεών*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 2000, 114- Π. Μ., Μιχαηλίδης, *Αγαθουπόλεως 7: μικρές ιστορίες από τη μεγάλη Κατοχή*, Εστία, Αθήνα, 1991, 31.

³³ Βλ. *Casablanca*, σκην. Michael Curtiz, Warner Bros, Hollywood, 1942. *Zulu*, σκην. Cy Enfield, Paramount Pictures, Hollywood, 1964.

του 1970: ο κόσμος όλος εξελισσόταν ραγδαία, και εμείς, στην αδιαμφισβήτητα σημαντικότερη ποιοτική ταινία μας, παρουσιάζαμε τον σταλινισμό ως πρόοδο, και τούτο με (ας το πούμε κομψά) ανακρίβειες...

Το κλίμα της εσωστρέφειας μάλλον ενισχύθηκε μετά το 1981. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πρώτη κυβερνητική περίοδος του ΠΑΣΟΚ είδε και αυτή ένα μεταρρυθμιστικό ξέσπασμα: αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου, το Εθνικό Σύστημα Υγείας, αλλαγή στο δίκαιο της ιθαγένειας, κατάργηση της θανατικής ποινής (προσαρμογή προς τη σχετική επιταγή του Συμβουλίου της Ευρώπης).³⁴ Ωστόσο, η αποκοπή από τις διεθνείς τάσεις ήταν, σε κρίσιμους τομείς, εντυπωσιακή.

Ας δούμε ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα. Αν και αναλήφθηκαν κάποιες προσπάθειες στο πεδίο του περιβάλλοντος, η νομιμοποίηση των αυθαίρετων το 1983 (με την κυβερνητική εκστρατεία «αν το δηλώσεις μπορείς να το σώσεις» για τον Ν. 1337/1983)³⁵ επικαλέστηκε στην ανάγκη να μην χαθεί η αυθαίρετη κατοικία του «φτωχού κόσμου». Μπορεί ο υπουργός, ο Αντώνης Τρίτσης να αποσκοπούσε να κάνει μια νέα αρχή στον τομέα της δόμησης, αλλά υπήρχαν και εμφανείς άλλες διαστάσεις, λαϊκιστικές. Τούτο άνοιξε μια μακρά παράδοση νομιμοποιήσεων (ειδικά σε προεκλογικές περιόδους), που δεν αφορούσαν πάντοτε τις κατοικίες του «φτωχού κόσμου», αλλά πολύ περισσότερων...

Τα ανθρώπινα δικαιώματα θα έπρεπε να βρίσκονται στην πρωτοπορία της ατζέντας μιας κεντροαριστερής κυβέρνησης, η οποία μάλιστα είχε αυξημένες ευαισθησίες λόγω του κατατρεγμού των στελεχών της κατά τη χούντα. Αλλά τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν έγιναν, ως τέτοια, αντικείμενο πολιτικής ενασχόλησης στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1980. Η διεθνής βιβλιογραφία επισημαίνει τη δράση των διεθνικών δικτύων ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ανατολική Ευρώπη, τη θέση των διαφωνούντων στη Σοβιετική Ένωση όπως των Γιούρι Ορλώφ, Αντρέι Ζαχάρωφ, Αλεξάντερ Σολτζενίτσιν, την επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας στην Πολωνία το 1981 και την δολοφονία του ιερέα Jerzy Popieluszko το 1984, την αποδόμηση του αφηγήματος μιας Σοβιετικής Ένωσης ως πρωτοπορίας από την πένα των εμιγκρέδων με πρώτον τον Μίλαν Κούντερα. Η Ελλάδα της δεκαετίας του 1980, όμως, δεν ασχολήθηκε με τέτοια πράγματα, και δεν ήθελε να μιλήσει εναντίον της πατρίδας των εργατών. Η κυβέρνηση αγνόησε το ζήτημα, και το 1983 ο πρόεδρος της Βουλής, ο κεντρογενής Ιωάννης Αλευράς, κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στην Δυτική Γερμανία, υπήρξε ο πρώτος ξένος επίσημος μετά το 1961 που, επικεφαλής κοινοβουλευτικής αντιπροσωπείας, απέφυγε να επισκεφθεί το Τείχος του Βερολίνου επειδή η σοσιαλιστική κυβέρνηση – η οποία κατά τα άλλα διατηρούσε την χώρα στη Δύση – προσπαθούσε με παρόμοιες συμβολικές ενέργειες να ικανοποιή-

³⁴ Βλ. για περισσότερα, Χρήστος Λυριντζής, «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις, 1981-1990», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμος ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000, 350-364.

³⁵ Βλ τη σχετική καταχώρηση στην *Καθημερινή*, 10-11 Ιουλίου 1983.

σει το αντιδυτικό αίσθημα του αριστερού ακροατηρίου της.³⁶ Η Ελλάδα αρνήθηκε να συναινέσει, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Συνεργασίας (ΕΠΣ) σε καταδίκη και κυρώσεις σε βάρος της πολωνικής χούντας, και τον Οκτώβριο του 1984 ο Ανδρέας Παπανδρέου έγινε ο πρώτος Δυτικός ηγέτης που επισκέφθηκε επισήμως τη Βαρσοβία μετά την επιβολή στρατιωτικού καθεστώτος.³⁷ Ενώ παράλληλα η κοινωνία των πολιτών – π.χ. το φοιτητικό κίνημα – δεν έκανε ποτέ μια ανάλογη παρέμβαση για τα ανθρώπινα δικαιώματα στο σοβιετικό μπλοκ, αλλά επικεντρώθηκε αποκλειστικά στη Νικαράγουα που προσέφερε εύκολες και φθηνές διεξόδους για τον αντιαμερικανισμό.

Το κυριότερο, βέβαια, πεδίο αποτυχίας αφορούσε το μοντέλο της διακυβέρνησης και την άρνηση της Ελλάδας να προσαρμοστεί στις πολιτικές της μείωσης του κράτους, τις οποίες εφάρμοζαν όχι μόνον οι «νεοφιλελεύθεροι» σαν την Margaret Thatcher και τον Ronald Reagan, αλλά και οι σοσιαλιστές όπως ο François Mitterrand (από το 1984) και ο Felipe Gonzalez. Στο πεδίο αυτό καταγράφεται η πλέον επώδυνη *απόκλιση* της Ελλάδας από τη δυτική διακυβέρνηση – επώδυνη, αν μη τι άλλο, επειδή έμελε να έχει μακροπρόθεσμες επιπτώσεις.³⁸ Στην Ελλάδα, η επέκταση της δημόσιας κατανάλωσης μέσω δανεικών και η γιγάντωση του δημόσιου τομέα τίναξαν στον αέρα τη σχέση δημόσιου χρέους/ΑΕΠ αλλά και την παραγωγικότητα. Μετά το 1981, παρ' ότι δεχόταν πλέον έναν πακτωλό ευρωπαϊκών κονδυλίων ενώ παράλληλα δανειζόταν με ταχείς ρυθμούς, η χώρα δεν μείωνε την απόσταση που τη χώριζε από τον σκληρό πυρήνα της Κοινότητας. Το χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ αυξήθηκε από 34,5% το 1981 (ποσοστό στο οποίο είχε εκτιναχθεί λόγω της τότε διεθνούς κρίσης του στασιμοπληθωρισμού) σε 80,7% το 1989. Η αύξηση αυτή δεν υπήρξε το αποτέλεσμα κάποιων ακριβών παραγωγικών επενδύσεων (που θα έβγαζαν τα έξοδά τους προωθώντας και την εθνική οικονομία), αλλά αντικατόπτρισε αυξημένα λειτουργικά έξοδα του κράτους, δηλαδή έξοδα που θα διαιωνίζονταν και στις επόμενες δεκαετίες. Και σίγουρα δεν αυξήθηκε, παρά το κόστος, η αποτελεσματικότητα του κράτους...³⁹ Η μακροπρόθεσμη αποσταθεροποίηση της οικονομίας αλλά – πάνω από όλα – και των νοοτροπιών που προκλήθηκε από τούτο το ξέσπασμα επίπλαστης ευημερίας δεν μπόρεσε να θεραπευθεί παρά τις μεταγενέστερες προσπάθειες.

Δεν είναι δυνατόν να μην το αντιλαμβανόταν τούτο ένας επιφανής οικονομολόγος όπως ο Α. Παπανδρέου, ο οποίος έκανε στο δημόσιο χρέος της Ελλάδας αυτό που έκανε

³⁶ Βλ. «Οξύτατο επεισόδιο σκιάζει τις σχέσεις Αθηνών και Βόννης» (πρωτοσέλιδος τίτλος), *Καθημερινή*, 11 Νοεμβρίου 1983, καθώς και το ρεπορτάζ στο φύλλο της επομένης. Στην απόφαση ρόλο φέρεται να έπαιξε η οξεία αντίδραση μέλους της κοινοβουλευτικής αντιπροσωπείας, βουλευτή του ΚΚΕ. Ο βουλευτής της ΝΔ, Ν. Γκελεστάθης, επίσης μέλος της αντιπροσωπείας, επισκέφθηκε μόνος το Τείχος.

³⁷ Χρήστος Ροζάκης, «Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1981-1990», στην *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000, 371-391.

³⁸ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Ο ελληνικός φιλελευθερισμός και οι περιοδολογήσεις: τα τελευταία εξήντα χρόνια. Μια υπόθεση εργασίας για τα βαθύτερα αίτια της σημερινής κρίσης», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, 53 (2014), 38-45.

³⁹ Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, 293-435.

ο Giersek στο πολωνικό τινάζοντας στον αέρα το καθεστώς του.⁴⁰ Πρέπει δε να σημειωθεί ότι το κολοσσιαίο πρόβλημα του χρέους στην Ανατολική Ευρώπη δεν ήταν άγνωστο και τότε: μελετάτο διαρκώς στις σχετικές αναφορές του ΝΑΤΟ, τις οποίες λάμβανε και η Αθήνα, η οποία συνεπώς γνώριζε καλά το πρόβλημα.⁴¹ Το ίδιο περίπου ισχύει για τη ρητορεία περί του Τρίτου Κόσμου, η οποία αγνοούσε το εμφανές γεγονός ότι, *ήδη πριν το 1981*, ο Τρίτος Κόσμος είχε καταστραφεί από την ενεργειακή κρίση (και μόνον η *προσαρμογή* στα νέα παραγωγικά μοντέλα *ορισμένων* μόνον χωρών του – αυτό δηλαδή που *δεν έκανε* η Ελλάδα της δεκαετίας του '80 – τις βοήθησε να ανέλθουν οικονομικά). Η εσωστρέφεια συνεχίστηκε, πάντως, και στα επόμενα χρόνια. Το 1989, όλος ο ανατολικός συνασπισμός κατέρρευε, αλλά η Ελλάδα ασχολείται σχεδόν αποκλειστικά με τις εσωτερικές της αντιπαραθέσεις, με την κυριαρχία του Αυριανισμού, και με το γεγονός ότι οι πρώην αντίπαλοι του εμφυλίου πολέμου είχαν συνάψει αυτό που σκωπτικά αποκλήθηκε *pacto a la griega*. Και έψαχνε χρήματα για να μπορέσει να καταβάλει μισθούς και συντάξεις...

Συμπεράσματα

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 – σίγουρα όμως μέσα στη δεκαετία του 1970 – στο διεθνές σύστημα εμφανίστηκαν νέες τάσεις, οι οποίες αντικατόπτριζαν την είσοδο του ανεπτυγμένου κόσμου στη μεταβιομηχανική κοινωνία. Οι τάσεις αυτές δεν αναιρούσαν την παραδοσιακή πρόσληψη του εθνικού συμφέροντος και το σύστημα κρατών, συμπεριλαμβανομένου του Ψυχρού Πολέμου. Ωστόσο, συγκροτούσαν μια δραματική επέκταση της διεθνούς ατζέντας, και τελικά επηρέασαν και τον ίδιο τον Ψυχρό Πόλεμο, αν μη τι άλλο επειδή η συζήτηση περί των ανθρωπίνων δικαιωμάτων διέρρηξε το Σιδηρούς Παραπέτασμα, ενώ η ίδια η Σοβιετική Ένωση δεν μπόρεσε να παρακολουθήσει τούτη την ανάπτυξη της μεταβιομηχανικής κοινωνίας.

Ωστόσο, με τη μερική εξαίρεση των πρώτων μεταδικτατορικών ετών, η Ελλάδα απέτυχε να προσαρμοστεί στις μεγάλες αυτές αλλαγές στο διεθνές σύστημα, στις μεθόδους διακυβέρνησης και στην πολιτική κουλτούρα. Οι δυνάμεις της προσαρμογής υπήρχαν, αλλά ήδη από τη δεκαετία του 1960 οι τάσεις της εσωστρέφειας έτειναν να κυριαρχήσουν, με κορύφωση τον εθνολαϊκισμό και απομονωτισμό της χούντας. Ακόμη και μετά το 1974, όταν πλέον έγιναν μεγάλα άλματα στην κατεύθυνση της προσαρμογής και σε πολλά επίπεδα, η εσωστρέφεια αναβίωσε και κυριάρχησε εκ νέου.

⁴⁰ Για το χρέος της Ανατολικής Ευρώπης, βλ. επίσης Stephen Kotkin, «The Kiss of Debt: the East Bloc Goes Burrowing», στο Ferguson, Maier, Manela, Sargent (επιμ.) *The Shock of the Global*, 80-93.

⁴¹ Για να περιοριστούμε μόνον σε ΝΑΤΟϊκά έγγραφα που εκδόθηκαν μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, βλ. μεταξύ άλλων, ΝΑΤΟ/CM(82)20, «The Situation in the Soviet Union and Eastern Europe», 13 Απριλίου 1982. CM(82)40, «Soviet and East European Economic Developments, Issues, and Implications», 28 Απριλίου 1982. CM(82)62, «East-West Economic Relations and the Convertible Currency Balance of Payments of the Communist Countries», 28 Ιουλίου 1982. CM(82)77, «The Situation in the Soviet Union and Eastern Europe», 10 Νοεμβρίου 1982.

Δεν σημαίνει τούτο ότι θα ήταν ορθή μια ερμηνεία που θα επέμενε στην «αποτυχία» της Τρίτης Δημοκρατίας. Αντίθετα: μετά το 1974, και σε δεύτερη φάση και μετά το 1981, η χώρα επιτέλεσε σημαντικές προόδους. Η ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες και η ανάγκη σεβασμού του Κοινοτικού κεκτημένου έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε τούτο: υπήρξαν, σε μεγάλο βαθμό, ένας αυτόματος μηχανισμός προσαρμογής, έστω μερικής. Το επίπεδο της δημοκρατίας ήταν πράγματι ζηλευτό, τουλάχιστον σε σύγκριση με τις προηγούμενες δεκαετίες. Ειδικά μετά το 1983, η κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου επέφερε και μια νέα συναίνεση ως προς τη διεθνή θέση της χώρας· εξέλιξη κρίσιμη για ένα κράτος που είχε γνωρίσει κατά τον 20ό αιώνα δύο εθνικούς διχασμούς που αφορούσαν και τούτο το δίλημμα. Επομένως, μια συνολική απόρριψη θα ήταν μια άδικη και ανακριβής ερμηνεία.

Ωστόσο, ο βαθμός προσαρμογής στο διεθνές σύστημα δεν μπορεί να εξαρτάται μόνον από την απλή παρακολούθηση του Κοινοτικού κεκτημένου. Σχετίζεται, επίσης, με το αξιακό σύστημα, τους ρυθμούς προσαρμογής στις διεθνείς εξελίξεις από την κοινωνία των πολιτών και από τη διανόηση, από την δυναμική μετεξέλιξη του παραγωγικού μοντέλου καθώς και από την γενικότερη ετοιμότητα μιας κοινωνίας να ανταποκριθεί στις αναδυόμενες προκλήσεις. Σε τούτο το επίπεδο, ίσως λιγότερο «ορατό» πολιτικά αλλά κρίσιμο σε μακροπρόθεσμη βάση, η σχέση της χώρας με το διεθνές σύστημα υπήρξε προβληματική. Πιθανότατα, είναι ακόμη.